

מִסְכַּת זְכוּרוֹת

מאת רב צעיר

חכמי אודיסה : משה ליב לילינבלום

(המשך •)

מה היה היסוד החוקי שעליו סמך לילינבלום את הדרישה לתקונים בדת ואיזה תקונים דרש?

ג.

הוא הניח שני יסודות בדרישותיו, אחד חוקי ואחד היסטורי : היסוד החוקי בנוי על הכלל, כי „אין בי"ד יכול לבטל דברי בי"ד חבירו אלא אם כן גדול הימנו בחכמה ובמנין". הכלל הזה כידוע סוגר את הפתח לפני כל בי"ד אחרון לבטל ארץ דברי בי"ד ראשון, ואם כן אין מוצא חוקי לתקונים בדת. לילינבלום, בהיותו עומה על היסוד החוקי, לפחות בתחילתו, לא היה יכול לסתור את הכלל הזה, אבל הסבירו בכוונה זו שאין בי"ד אחד יכול לבטל דברי בי"ד אחר בן דורו אבל לא דברי בי"ד שקדם לו¹.

הסבר זה הוא אמנם נגד המקובל בכל הש"ס וגם נגד פשט המשנה. זכורני שפעם בשיחתי עמדו בענין זה, הודה לי שהסברו הוא דוחק. אולם הוכיח לי שיכולים אנו לבטל את דבריהם מבלי לבטל את הכלל הזה, שבאמת אנו גדולים מהם בחכמה ובמנין ; אין צריך לומר בחכמות ובמדעי התבל, אלא לכשנמצא לומר אף בחכמת התורה אנו גדולים מהם, הנה הרא"ש למשל היה למדן יורר גדול מרבי עקיבא. כמה היתה גדולה למדנותו של רבי עקיבא ? נניח שידע מספר ידוע של משניות והלכות שקבל מרבותיו, ואלו הרא"ש הלא ידע כל הש"ס והלכות הגאונים שקדמו לו, ובכן היה גדול בתורה מר"ע. (כמה פשטות ותמימות היא הראויה באמת לילינבלום הפשטן!). ובכן לפי זה נוכל לומר שגם רבני זמננו גדולים הרבה מן הראשונים, מכיוון שחוג הידיעה בתורה נרחב הרבה מזו שהיתה בימי הראשונים. ובנוגע למנין הרי אנו בוודאי מרובים מן הראשונים, שהרי מנין היהודים בזמננו גדול הרבה יותר ממספר היהודים שבזמנם.

¹ ראה „בצרון" חוברת ד'.

1) עיין ספרי „תולדות ההלכה" ח"א ע' 194 שהסברתי את המאמר הזה באופן קרוב לשיטתו. ועיין כל כתבי מל"ל ע' 229 המשער שההלכה הזאת הוקבעה „ביבנה" בזמן ביטול הסנהדרין כדי שלא תתרבה המחלוקת והתורה תהיה לתורה הרבה.

ומדוע אם כן אין לנו יכולים לכנס כנסיה גדולה של אלפי לומדים ורבנים ולעמוד למנין ולרבות עליהם ולבטל את דבריהם?

חוץ מזה אומר ל"ב הלא, "כמה דינים ומנהגים לא פשטו ברוב ישראל ולא נגזרו במנין ומדוע יהיו לנו לחקת עולם?". כל חפצו היה, אם כן, "שיתאספו רבנים ומשכילים להתיר את החומרות של"א נגזרו במנין, הם כל החומרות החדשות, או אם גם נגזרו במנין ובכל טעמים. ואף כי החומרות של"א נגזרו במנין וגם טעמים בטל, ואף כי הדינים אשר לא היה בהם טעם מעולם, אשר רבים הם מאד לדאבון נפשנו, כאלה אשר נבראו מפלפולי התלמוד, מאגדורג, מקבלה, מחלומות וכלה, אשר גם נגזרו במנין המה כגזרה שנגזרה במשנה, שאף בי"ד קטן יוכל לבטלנה, כדברי הרמב"ם ז"ל" ("ארחות התלמוד" ע' 43).

היסוד ההיסטורי שלו הוא שהתלמוד אינו ביסודו אלא, "רעפאָרם" תמידי, שהרי חז"ל בעצמם תקנו תמיד תקנות חדשות ובטלו פעמים רבות את הישנות, "שמימור" ראשוני הסופרים עד זמן קרוב לרבנו הקדוש הננו רואים, "רעפאָרם" תמידי אשר פשט צורה וקבל צורה מבלי אשר הביא נזק גם לאחת ממצוות תורתנו" (שם, ע' 100). לילינבלום אָמנם הביט על חכמי התלמוד כעל חכמים לא כעל קדושים, אבל האמין שהתלמוד הוא "יליד החיים בתור"דה מוכרחת" והוא מודה ואומר: "הנני מודה קבל עם, כי עם כל חסרון אמונתי בקדושה אלהית החופפת על התלמוד לדעת מקדישיו, ועם כל חפצי ועמלי להפיץ הדעה הזאת בעם, — הנני אומר כי איסורים רבים, גזרות ותקנות רבות נמצאו בו, הראוים ונחוצים באמת להשאר בתקפם גם בזמן הזה!" (שם, ע' 92). לא על התלמוד תלונותיו, אלא על הפוסקים של"דעתו סרו מרוח התלמוד ולא הלכו בעקבותיו לשנות ולבטל את ההלכות שאין להן יסוד בחיים ובצרכי הזמן. "הפוסקים מלבד אשר לא שמו לבם לרוח התלמוד עוד יתרה עשו, כי פסקו הלכותיהם על פי הפלפול האגדה והקבלה והחלומות וכלה, אשר בגלל זאת נחוץ לרבנים רבים לתת לנו שהשו"ע חדש אשר יאסור עלינו אך את האסור ואשר יוסד ברוח התלמוד" ("מגלה עפיה", ע' 66). ברור בעיני, הוא אומר, "שהשו"ע אינו לפי רוח התלמוד ולפי צרכי החיים ההיום וכי הדת והיהדות אינה שלמה" ("על דבר התקונים", ע' 101).

הפלפול, לדעתו, אינו יכול לשמש יסוד כדי לבנות עליו הלכות, כי עיקר הפלפול בגמרא לא נאמר להלכה למעשה, אלא לחדד בו את התלמידים, כן הוא הולך ומוכיח מכמה סוגיות שכל הפלפול בגמרא הוא למורת, אחרי שההלכה והדין נתברר לבסוף בלי הפלפול. וכמו כן הוכיח שאפשר לפרש את המשנה לפי פשוטה לא לפי הדוחק שנדחקו בו בגמרא. הנחה שכבר הקדימוהו בזה כמה גדולים.

הנה אם כן יסודותיו העיקריים אלה הם: א) התלמוד נעשה ברוח הריפורם והפוסקים לא עמדו על הכנה זו. ב) הפוסקים השתמשו בפסקיהם גם בדברי האגדה שבתלמוד והקבלה ושאר אמונות טפלות, שאינן לפי רוח

היהדות והתלמוד עצמו. ג) הפלפול לא נאמר אלא לחדד את הרמלמידים ומכיוון שרוב הדרשות וההלכות נבנו על הפלפול, ובכן כשל עוזר ונפל עוזר. לילינבלום היה לו „בר פלוגתא“ חזק בין המשכילים שבדורו, ר' מיכל פִּינס, שהיה תמים דעים עמו בעצם דרישת התיקונים בנוגע לכמה עיקרי הדת ובכלל עליה עליו בעמקות ובסידורי הרעיונות, כי היה חכם גדול וחוקר דתי מן הסוג העליון, אלא שנפרד ממנו באמצעים, כי דרכיו של פִּינס היו דרכי גועס וכל נתיבות רעיונותיו — שלום. ולפיכך הביטו עליו הרבנים כעל אחד משלהם, ובראותם שלא יוכלו לו לילינבלום העקשן, החריף והבקי כמותם ויודע מה להשיב, הביאו עליו את פִּינס המשכיל והחכם שדבריו היו נשמעים גם למשכילי הדור. והוא ענה לילינבלום וכתב „במסירת הקולמוס“ של הרבנים.

פִּינס מודה בעיקר ההתפתחות התמידית של הדת וחכמי התלמוד, או כפי שקראו זה בשעתם „רִיקונים“, אלא שלשיטתו, התיקונים שעשו החכמים אינם „אלא הסכמתם על היתר שכבש לו כבר דרך בטרם התירהו העיון“ ונתפשט בין העם לפני הוראת החכמים עליו ומעולם לא קדמו התיקונים את המעשה, אך המעשה קדם להוראתם: נמנעו העם להלוות — התקינו פרוזבול, נתפרצו בשמן כותים — התירו להם השמן, סחרו בסתם יינם — אשרו הרבנים את מעשיהם וכדומה. לפי זה אין לנו רשות לשנות גם עתה כי אם את הדבר שהחיים והצרכים הנאמנים התירהו במעשה בטרם התירהו ההוראה („על דבר התיקונים בדת“, ע' 118—119).

לילינבלום חולק עליו על פִּינס והולך ומוכיח על יסוד שלשלת התיקונים הארוכה הנמשכת מחיי העם מימות עזרא עד אחרוני הפוסקים, בהיות ה„רעפאָרם“ הארוך הזה בעל תמונות שונות ותמורות רבות ברוחו, שה„רעפאָרם“ ברוב התקופות „לא היה דווקא הסכמה אל המעשה הקודם לה, כי אם מוביל אל המעשה הנחוץ“. ה„רעפאָרם“ לדעתו הוא יליד החיים ולפי השתנות חיי העם, כן ישתנה ה„רעפאָרם“ גם באיכותו גם בכמותו. ל„ב רואה בהשתלשלות ה„רעפאָרם“ שלש תקופות, בתקופה ראשונה מימי עזרא עד זמן תלמידי שמאי והלל „בהיות העם חי ככל העמים, חי בתבל וחי במדינה, ויהיו צרכיו מורגשים בהרגשה חזקה, הננו רואים „רעפאָרם“ גדול וחזק „רעפאָרם“ בענין סנהדרין, תקנות טובות ומועילות לחיי העם ולתיקון העולם — כל הדברים האלה; לא המעשה פרץ ופנה דרך לה„רעפאָרם“ לבוא אחריו להיות לו הסכמה לבד, כי אם הצורך קרא את ה„רעפאָרם“ שהוא היה היותו למצוא הדרך: תקופה שנייה, מזמן רמלמידי שמאי והלל, בהיות רוח העם וביחוד הפרושים זרה למלכי בית הורדוס ויואשו על כן מחיי מדינה וחיי אזרחיים וברפות הקשר הדתי, הנה נחלש בזמן ההוא ה„רעפאָרם“ חלישות נכרת עד זמן חתימת המשנה. חתימת המשנה הצמיחה חדשה לישראל: תורה חתומה כתבנית תורת משה, בשם תושב"עפ והרמספות, התרחקות העם עוד יותר מחיי מדינה, התרחקות בזמן והתרחקות בפועל — כל אלה הוסיפו להעתיק את המון העם מחיי ארץ אל חיי שמים —

ולהחליש את ה"רעפאָרם" חלישות גמורה עד זמן התימת התלמוד שאז אבד לה לה"רעפאָרם כחו עד שנוכל לומר כי מת אָז לגמרי". עם חתימת התלמוד מת ה"רעפאָרם". בכל הזמן הארוך הזה אין אנו רואים כל רושם קל של "רעפאָרם". "אחרי שאין "רעפאָרם" בלי תנועה ואין תנועה בלי חיים ועם ישראל אין לִי חלק בחיים, ומה לרעפאָרם בבית הקברות?".

בדברים האלו המסמנים סקירה עמוקה בחיי הדת של עם ישראל, בין אם נסכים לו בין לא, מקשר לל"ב ביתר תוקף את התיקונים בדת עם צורך החיים הלאומיים. שהתקונים נולדו בשעה שהעם חי "ככל העמים, חי בתבל וחי במדינה" ורק כשמתה התעוררות החיים הלאומיים מתה התעוררות התיקונים בדת, ולהיפך עם ההתעוררות לדרישת התקונים תקום לתחיה ההתעוררות הלאומית. ומכאן חזק לדברינו שהתעוררות של לילינבלום לתקונים בדת לא היתה ביסודה אלא התעוררות לאומית לחיים, לחי עַם ומדינה.

מעניינת היא הוכחתו שם שכל התיקונים אשר נעשו במשך תקופה ארוכה כשש מאות שנה בימי הבינים אָך המסחר הולידם, כגון תקנת שו"ם בענין ירושת הבעל לסחור עם הגויים בימי חגיגהם, לסחור בסתם יינם, לקחת נשך בהיתר עסקא, למכור חמץ, למכור בכור בהמה בטרם נולד וכדומה. ומכאן ראה לשיטתו שכל עיקר ה"רעפאָרם" בחיים יסודו, ובהיות שעל ידי מסבות שונות "בא היהודי ביד המסחר, והמסחר ביד היהודי, ויהי אך רוח המסחר חי בקרב עמנו, המסחר או הכסף, בהיותו רב כח פרץ גבול איסורים רבים ובעל כרחו של העם המת — פרץ בו "רעפאָרם" במה שנוגע להשתכרות הכסף".

בזכות זה נדמה לי שהצדק עם לילינבלום בהוכחתו נגד פינס. אָמנם אפשר שפינס צדק במדה ידועה ביחס לאיזה תיקונים קדומים שהמעשה קדם לתיקונים, כגון בפרובול וכדומה. אבל א"א לקבוע מסמרות בזה אף בזמנם הם כשהרגש הדרתי היה חזק אצלם והעם היה יכול לשמש קנה מדה לההרגשה הדתית, באופן שהחכמים הלכו אחרי דרישת "הטבע" לפי מבטא פינס. על אחת כמה וכמה בזמננו שנחלש כח הדת, כלום אנו יכולים לומר שמכיוון שנמנעו מלקיים כמה וכמה מצוות נבוא ונתיר אותן? אם כן, בטלה כל התורה כולה! שומרי הדת שומרים כל התורה ומי שאינם שומרים דשים בעקבם גם עקרי הדת. ובכן איה כאן הגבולים מה להתיר ומה לאסור? מה להניח ומה לתקן? מלבד זה אם נדון מצד הניגודים שבין הדת והחיים הלא כל בעל הגיון יודה שלא הגזירות והסייגים בלבד עומדים כתריס בפני החיים אלא עצם יסודי הדת מפריד בין חי ישראל ובין העולם והסביבה הגויית. אם כן מה יועילו החכמים בתקנתם בדת? נניח שנבטל את החומרות של הפוסקים האחרונים, הלא גם אָז תכביר הדת על החיים! לילינבלום לא היה עקבי גם בהנחתו שהדת יסודה בעיון, הוא הוציא גזרה שוה מן הדת הנוצרית, שרובה יסודה בעיון, אבל דת ישראל היא דת מעשה. דת ישראל עומדת על תורה ומצוות, ומצוות הלא הן דברים שבמעשה. כשמתבלטת סתירה בין הדת והחיים, יש שתי דרכים: או לפשר ביניהם או לבטל

את האחד מפני השני. אנשי כנסת הגדולה הלכו בדרך הראשונה והצליחו. אולם העם — אין דרכו בפשרות, או שהולך בדרך אחת, בדרך הדת ומבטל את דרך החיים — מה שעשו הדורות הראשונים, או שהולך בדרך שנית, מה שעשים על פי רוב הדורות האחרונים.

באחת מתשובותיו לר' מיכל פינס — מגלה לנו לילינבלום הלוחם והסוער את הגבולים של התיקונים, ואומר: „אין דברי מוסבים על הריפורם של מחשבה כעקירת תקוות עמנו לעתיד בביאת המשיח ושיבת ציון וכדו, אשר מלבד שאין מופת ברור להכחיש בו אמונת העם שעוד יהיה לעם מדיני כמדינה מיוחדת בזמן מן הזמנים. מלבד זה הנה דברים כאלה, הנם אך דברים העומדים בעולם העיון והחקירה, לא בעולם המעשה ואין ריפורם בעיון ובמחקר; ואין חפצי להטות דעת הרבנים להתיר אורגל וסדרים חדשים בבית הכנסת ועבודת התפילה ובגדי השרד וכו' כאשר עשו ועושים באשכנז — מדעתי כי עיקר התפילה איננו רק מדברי סופרים. . . . וכל חפץ המתאמצים בזה, איננו רק למען הדמות אל שכניהם“ . . . (על דבר התיקונים בדת, עמ' 126).

אין כאן המקום להתווכח עם לילינבלום בשאלות שכבר ירדו מעל הפרק, בפרט שאין אני בא כאן אלא לכתוב זכרונות, אבל מפני ששאלה זו היא קרובה ללבי כל כך שאף אני עוסק ומהרהר בה אין אני בן חורין להבטל ממנה, ולא עוד אלא שהיא באה להעיד על תכונתו של לילינבלום בגלגולו השני גלגול „חבת ציון“.

ההנחה היסודית שהוא מניח „שאין ריפורם בעיון ומחקר“ כופרת בעיקר של חוק התפתחות של האמונה הישראלית. רק מי שאינו מודה בחוק ברזל זה אינו רואה את השתלשלות האמונות והדעות בדת ישראל, שכן לא הרי הבנת האלוהות של כתבי הקודש כהרי הבנה זו אצל בעלי התלמוד, ולא הרי זו כהרי זו של הרמב"ם וכל הפילוסופים והמקובלים. כמה קפיצות וכמה מעלירות ומורדות עברה האמונה הישראלית מן השלב הראשון עד השלב האחרון! די להראות על עיקר העקרים שהעמיד הרמב"ם, „שהבורא יתברך שמו אינו גוף ולא ישיגהו משיגי הגוף“ ועל השגת הרא"ב על זה „שכמה גדולים וטובים ממנו הלכו בזה הדרך“ ומהם להגיע לשיעור קומה של המקובלים „ולית אתר פנוי מיניה“ של הבע"שט, כדי להוכיח שיש גם „ריפורם בעיון ומחקר“. כמה דיו נשפך וכמה קולמוסים נשברו על „העיון והמחקר“ ביהדות מימות רב סעדיה גאון ועד ימינו אלה. והנה בא הלוחם הגדול הזה לתיקונים בדת ומכחיש כל המציאות של „ריפורם בעיון ומחקר“!

לילינבלום, כאמור, לא התעניין בסוג תיקונים הללו שאין להם ענין למעשה, ולפי שאין אדם רואה אלה מהרהורי לבו, לפיכך פסק הלכה למעשה שאין ריפורם באמונות ודעות. כנראה מהמשך דבריו היתה גם אמונת „שיבת ציון“ בעיניו בימים ההם בגדר „דברים העומדים בעולם העיון והחקירה“, כלומר, שאלה

מפשטת, לא מעשית, טרם שבא לכלל דעה שהיא מן הדברים העומדים ברומו של עולם המעשה שלנו.

לילינבלום רואה גם בבעלי התלמוד אנשי מעשה, ילדי הזמן שגזרו גזרות ותקנו תקנות שיש בהן נחיצות והכרח החיים גם בזמננו. אדרבה מתוך שאין הוא מאמין בקדושה האלוהית של חכמי התלמוד הוא נוטה להאמין יותר באישיותם ומעשיותם, כי אין הוא רואה בהם אלא חכמים ואנשי מעשה, ומטעם זה לא היה יכול להבין את הערך של האגדות והדרשות וגם הפלפולים שאין בהם תכלית מעשית, כלומר שאינם הלכה למעשה. אבל כפי שהוכחתי במקום אחר, חדושי ההלכות לא פסקו לעולם, צנורי החיים לא נפסקו והפוסקים האחרונים הוסיפו על הראשונים דברים שהיו להם מהלכים בחיים שהשפיעו בדרך הטבע על התפתחות ההבנה שלהם בתלמוד ולפעמים הוסיפו האחרונים הלכות על יסוד מנהגי העם, שנתחשבו הרבה עמהם, כידוע, ובכן הפוסקים והשו"ע מה כי ילין עליהם לילינבלום? התלמוד הוא אוסף דעות, קבלות, דרשות, מנהגים, והלכות שנגבבו מדורות הקדומים עד זמנם, והשו"ע הוא קובץ אותם הדברים עצמם, בהוספת ההלכות והמנהגים שנתגבבו מחתימת התלמוד ואילך עד זמניהם הם. אם האחרונים הכניסו שינויים, אין זה אלא בנוגע לכוחות של החומר אבל לא בנוגע לאיכותו, כלומר בנוגע לאופן ההתקבלות של החוקים ולהסמכות שלהם, בזה לא חל שום שינוי. האחרונים עשו בשעתם מה שעשו הראשונים בשעתם הם.

ובנוגע לתלמוד כבנין היכל החיים של היהדות של הדורות, בוודאי דבר טוב עשו הפוסקים האחרונים שהכניסו בקובציהם לא רק דינים והלכות למעשה, אלא כל מה שהיה בו ערך בחייהם, ולפי הבנתנו אנו כעת היה להן לאגדות ולמנהגים ערך חשוב וגדול לא פחות מן ההלכות. לאמתו של דבר מסופקני אם טוב עשו אותם הגאונים שהוציאו את האגדות מפסקי ההלכות כחומר שאין לו ערך, ופסקו, "שאגדות אין סומכין עליהן". אדרבה ישר כחם של הפוסקים האחרונים שחזרו והכניסו בחיים, מפני שהרגישו שיש בהן גרעין חי ובריא שהעם מחבבן ביותר, ולא עוד אלא שיש בהן גם מוסר השכל וחיים הם למוצאיהן.

לילינבלום טועה גם בעיקר הבנתו את חכמי התלמוד, שפושט מהם את בגדי כהונת קדושתם. אומנם היו חכמים ואנשי מעשה, אבל קודם כל וראשית כל, היו "צדיקים" במובן של תיאולוגים, כלומר הם היו מפרשי התורה והדת וישבו על "כסא של משה" כמבטא אותו האיש. ואם ל"ב מאמין, "בקדושת" התורה כפי שהוא אומר, אין ההבדל בין התלמוד והפוסקים, מבחינה דתית, גדול כל כך. המשנה באה לפרש את התורה, הגמרא באה לפרש את המשנה, והפוסקים באו לפרש את הגמרא. נמצאת אומר שכולם סובבים על התורה. ובכן מי שמאמין בקדושה ראשונה מאמין גם בקדושה אחרונה, ומי שאינו מאמין בזו אינו מאמין גם בזו. לילינבלום אם כן לא היה עקבי במהלך מחשבותיו הללו.

ובנוגע לפלפול בכלל אני אפשר לכלול כולם בחדא מחתא. אָמנם הרבה פלפולים נאמרו לחדד את התלמידים, אבל רוב הפלפול הוא הוא עצם התלמוד ויסודו ששימש כלי הבנין של ההלכה, כי על ידו התאימו את ההלכה אל צרכי החיים, ובלעדי הפלפול לא היה התלמוד יכול להיות דווקא מה שהיה בעיני לילינבלום — „ריפורם תמידי“, אם התלמוד היה באמת כך, היה זה רק הודות לפלפול שעל ידו היו יכולים לעשותו כדונג, ולהטותו לכל אשר יהיה רוחם ללכת.

לילינבלום האמין, לפחות בתקופה הראשונה של עבודתו הספרותית, באמתות התורה ומעלתה על כל הדתות וגם בתורה מן השמים במובן ידוע. הלא כך הוא אומר לצעיר אחד מדומה או אמתי „בדברים היוצאים מן הלב“ על מלחמת הדור הישן והדור החדש: „וה' אלהים אמת אשר חפץ להצליחנו ולשמרנו מדרך פשע וכסל, נרצן לנו תורת אמת אשר תסגור בעדנו הדרך לבלי נוכל להכשל באהבת התענוגים ובקנאת הדת יחד“. וכך הולך ומוכיח שם על ההבדל המוסרי שבין תורת ישראל והדתות האחרות. הוא מרים על גס שחיי בני ישראל על אדמתם היו „לא חיי מסחר, אלא חיי עובדי אדמה, חיי הטבע, חיי שלום ושלות השקט“ ושהתורה עצמה גם שכה דרכי המסחר בעדנו בצוותה לנו לבלי הלוות כסף בנשך, לבלי לנגוש, להשמיט כל מטה ידו בשנת השמיטה, כל אלה עצרו בעד המסחר לבלי יפרץ בארץ, ועמו גם אהבת תענוגים. הוא האמין בתומתו שהיהודים שמרו לעולם את התורה בטהרתה כנתינתה מסיני, וצייר לעצמו את חיי בית ראשון באותה תבנית שראָה את יהודי הגיטה בזמנו בוילקומיר. הוא שכח את תוכחות הנביאים על „פרות הבשן אשר בשומרון“ על „ברצי השן“ על תפארת העכסים והפורטים על פי הנבל ועוד. ובכלל אין אנו יודעים עדיין אם היהודים בתקופה הקדומה לא היו עם המסחר. הלא זבולון „לחוף ימים ישכון“, אָמנם כנראה לא פרץ המסחר הרבה בתקופה הקדומה בישראל וברובו היה עובד אדמה, אבל לא מפני שהתורה גדרה בעדו לא עסק במסחר ואפשר להיפך.

יותר שטחית נראית הנחתו שהתורה לא צותה לנו „על כל דבר אמונה“, הלא כה דבריו (שם) „על כל דבר אמונה לא צורתה לנו תורתנו אך ספרה לנו כי אליהם ברא שמים וארץ ומלואיהם עמם והוא השליט על כל היקום, כל חקרי חכמי לב בנפש האדם, בחיי הנצח, בעיני הבריאה, בדרכי האל ותכונתו, בהשגיו על כל איש ואיש, וכאלה רבות לא זכרתם תורתנו כי דברים אלה לא למחיה המה, כי אם לשכל האדם... אחת היא לתורתנו, כי לא אמונת הלב היא דורשת כי אם לשמור מצותיה“ (שם ע' 85).

בהנחה זו כבר עבר לילינבלום את גבול הראציונאליזם שלה כלום הדבור „אנכי“, ולא יהיה לך אינו מצוה על אמונת ה' ואחדותו, והדבור „לא רצא, כי לא ינקה ה'“, אינו מוכיח על השגחת הבורא? ומהו המובן של „פוקד עון אבות על בנים“ — ועושה חסד לאלפים? כלום אין זו אמונת השגחה פרטית?

ומה פירושן של פרשת „שמע ישראל“, „ואהבת“, וכל מצות הזכרון התלויות ביציאת מצרים, שכל עיקרה אינה אלא הימנן ארוך לאמונת שכר ועונש? ומה הגה כל מצות הדב אם לא מצות האמונה? כל התורה כולה הרי היא מלאה אמונה בה' השופט כל הארץ ועושה דין לצדיקים ולרשעים, אל ארך אפים ונקה לא ינקה. בלעדי אמונה זו שר השגחה ושכר ועונש אין רגורה ואין מצות. מהו יסוד כל המצות ומה תכליתן אם לא אמונה ה' כדי לעבדו ולעשות רצונו „אשר ילמדון ליראה אותי כל הימים“, למען תירא את ה' אלהיך לשמור את כל חוקותיו ומצותיו אשר אגבי מצוך, ובכלל איזה ערך יש להן להמצוות ואיזו סנקציה יש להן אם לא האמונה בה' נותן התורה והמצוות, ובלי עיקר העיקרים „שכל התורה המצויה עתה בידנו היא הנתונה למשה רבנו עליו השלום“?

גם הנחתו שהכהנים היתה קדושתם לנפשם חסרה הגיון. מה ערך יש לקדושת נפשם, אם קדושתם לא הרימה אותם בעיני העם? ולא העמידה אותם ממעל להם? הקדושה עצמה עשתה אותם כבר למושלמים. לפי ההשקפה הקדומה ששלטה בעמי התבל, בודאי לא היו כהנינו יותר טובים מכל המנדרים וכהני הדתות האחרות שבאומות שרקחו להם גדולה לעצמם בכח קדושתם, אגם כפי שהיבחתו במקום אחר לא לעולם היתה לכהנים בישראל ממשלה שלטונית מדינית. אולם בדרך עקיפין היתה להם במדה ידועה גם השפעה ממשלתית על החיים.

לילינבלום נוגע במאמר פרוגרמתי זה גם בשאלת בחירת ישראל והוא שואל: „הן ה' הוא בורא כל האדם יחד, כל הגוים בניו הם ומדוע אך בנו בחר לתת לנו תורת חם כזאת ומדוע לא חנן בה את כל העמים?“

תשובתו היא „שלא כל ארץ תכשר לחיים כאלה אשר נוסדו ברוח תורתנו, ולא כל עם יוכל להיות על פיה ושוב אנו שומעים מפיו אותו ההסבר שא"י אינה מסוגלה למסחר רחב ידים מפני שהעמים היושבים לחוף ימים עוסקים במסחר ובמקומות אחרים יש גם עמים פראים החיים על חרבם והחפצים להדוק עמים תחת רגליהם, האם המה יחיו על פי תורתנו לרחק ממסחר ולחיות חיי שלווה בארץ נעמה?“

ההסבר הזה אינו הסבר תיאולוגי, כהסברו של בעל הכוזרי, ששואל אותה השאלה, ותשובתו היא שעם ישראל הוא עם נבואי ושרק הוא הגיע למדרגת נבואה מפני הבחירה הטבעית בהיותו „סגולת העמים“⁽¹⁾ לפי דעתו א"א לשאול „מדוע זכו בני לקבלת התורה כשם שא"א לשאול מדוע אין כל בעלי החי מדברים, בהיות שעם ישראל הוא סגולת העמים“ בעל העקרים מצדו סובר שהתורה נתנה באמת לכל אומות העולם על ידי ישראל ושלעתיד לבוא יביא הקב"ה את האומות לדין למה לא קיימו ארץ התורה האלהית⁽²⁾.

הסברת לילינבלום היא חציה מדעית וחציה תיאולוגית. אבל יש במאמר זה הרבה רעיונות בריאים שהם גם תיאולוגיים וגם רציונליים, הרכיב לל"ב שכל

(1) הכוזרי מאמר א', כ"ד—ל"א.

(2) ספר העיקרים מאמר א', פרק כ'.

על גבי אמונה וכרכם ביחד. כנראה כתב לילינבלום המאמר הזה בעודנו עומד בכף רגליו ברשות האמונה. יסודו להוכיח את אמתת התורה עפ"י השכל כפי שהוא אומר: „קורות דור ודור יגידו לנו כי כל ימי שבת ישראל על אדמתם בלכתם באור ה' ובאור תורתם הצליחו דרכם וכל הימים אשר סרו מדרכיה שבעה ברעות גפשמ. הן בשמרים דרך ה' ותורת החיים אשר ניתן להם חיו חיי נועם והיו מאושרים על פי חוקות עולם, מבלי אשר יוכל יקרה כל אסון. אך אנו הננו רחוקים היום מחיים כאלה. הננו רחוקים מחיי תורתנו, הננו היום סוחרים, דורשי חכמה ושבעי עמל ומכאובים, לא עוד נוכל לחיות חיי נועם אשר הכינה לנו תורתנו“.

נקל מאוד למצוא כאן את לילינבלום המאוחר הדורש שיבת ישראל לאדמתו. גם קל לחשוף את שרשי הרעיון שלו „שיבת ציון“, שבעיקרו היה נעוץ היסוד החמרי-כלכלי, שהעם ישוב לחיות על האדמה, פה עמד עדין בתחום הטריטוריאלי-אליות, כי „שיבת ישראל“ אל האדמה אינה מחייבת דוקא אדמת ישראל; תשובה זו היא רציונלית לחלוטין, הוא שאף בעיקר שישראל יחדל להיות עם המסחר, החי על האויר, ושישוב לחיות על האדמה, שזאת היתה לפי דעתו הנטיה הטבעית שלו מאז מעולם, זוהי התורה שלו, כלומר קיומו על פי חוקות עולם.

נראה שבראשונה היתה „חיבת ציון“ גם ללילינבלום הציוני לא יותר מהתישבות עם ישראל על האדמה וא"י טפלה לה, ולאט לאט התרגל רעיון ש"י שיבת ישראל לארצו, ובכך עשה את הדרך לציון כהרבה טריטוריאליסטים בשעתם ששבו לציון דרך טריטוריאליזם, אלא בשעה שהם שבו לציון מפני שחזרו על כל העולם ולא מצאו מדינה אחרת טובה מארץ ישראל, הגיע הוא לארץ ישראל על ידי רומנטיקה, וגם על ידי תורת ישראל שבקש ומצא שאין ארץ בעולם המסוגלת יותר לתורת ישראל אלא ארץ ישראל בלבד. ולא עוד אלא שהמושג „ארץ אבות“ הלהיב ביותר את דמיונו של לילינבלום בעל התורה והדת הישראלית הטהורה נמצא שבנפשו נתמזגו „ארץ ישראל“ ו„תורה“ ביחד.

ד.

כשעבר ל„חיבת ציון“ העביר עמו לילינבלום אותה ההשקפה הרבנית הקדומה ואותה המסורת מעולם הרבנות. כידוע אין בעיני הרבנים דבר קטן ודבר גדול, הכל דבר גדול; מי שעובר על דבר קל מדברי סופרים הוא כאלו חולק על תורת משה. וזו היתה גם שיטתו ב„חיבת ציון“. כל הדברים הפעוטים בא"י נעשו דברים גדולים אצלו כל פרוטה ופרוטה מצטרפת לחשבון גדול. ידוע מה שמספרים על ה„עז“ של לילינבלום וזו אמת. צריכים היו להכיר את לילינבלום ולשבת במחיצתו כדי לדעת, כי לא היה הבדל אצלו בין עזו של איכר בא"י ובין „מדינת היהודים“. ציוניות היא ציוניות. כל גלויי החיים של א"י לכל פרטי פרטיהם חשובים וגדולים כבנין המדינה. כשם שבחייו של

האדם הפרטי כל מה שיש צורך להחזקת חייו הרוחניים והגופניים נמדד במידה שוה, כך היו בעיניו חיי האומה. מכיון ש"חבת ציון" היא יסוד היסודות ועמוד העמודים של חיינו. אם כן יש לבנות את הבנין מכל הצדדין ומכל הקצוות. כאדם הבונה בית וצריך להביא חומר מכל הבא בידו שאם יהיה חסר נדבך אחד — כל הבית יתמוטט ויפול. כשעמד לילינבלום על המדוכה בחברת "חובבי ציון" היה דומה לאדריכל העומד על הבנין המשגיח בעין צופיה על כל שלב ושלב ועל כל נדבך ונדבך. יש צורך למלא את החסר פה ושם ואת החלל הריק או פירצה דחוקה מכאן או מכאן. כך היה עומד וצופה הכל בזריזות מהירה ובהכרה מוסרית נעלה של אדם המכיר את חובתו ויודע שכל דבר קטן מצטרף לחשבון גדול של הבנין. אין דבר קטן וגדול. הכל יש בו צורך, הכל הכרחי. הכל חיים, בענין זה היה מהיר תנועה וזריז.

לאחר זמן קצר כשנימנתי לרב באודיסה — תיכף בא אלי והציע לפני שאכתוב "שאלה ותשובה" על הרכבת או הברכת תפוחי הזהב שהעסיק אז את גדולי הרבנים. וכשהתנצלתי ואמרתי כיצד אכניס אני, רב צעיר, ראשי בין ההרים הגדולים? אמר לי: ומה בכך? רב הוא רב. מכיון ששם רב נקרא עליך אתה יכול לחוות את דעתך, דעת רב.

לא עברו ימים מרובים ונבחרתי כחבר בוועד של "חובבי ציון" במקומו של הרב ר' דוד שלמה שלושיץ, שנדחה מהוועד מפני המריבה עם אחד העם בענין "בני משה". שאדבר על זה להלן, שעוררה שערוריה גדולה בשעתה ונגמרה כנצחון גדול לטובת א"ה, ושלושיץ וחברותו יצאו בבושת פנים.

כשנבחרתי אני הייתי בחבורת אחד העם ועמדתי על צד "המרכז הרוחני". אסיפת "חובבי ציון" ברצותה להכניס דם חדש בוועד, בחרה בוועד בקורת שנכנסו אליו חמשה מן הצעירים באותה שעה: אח"ה, דיזנגוף, חיים אטינגר, אגרונום זוסמן ואני. תעודתנו צריכה היתה להיות להכין לפני אספות הוועד את ההצעות של המו"מ וחלקנו בינינו את העבודה כל אחד במקצועו: בחנוך, בכלכלה, בסדור הישוב וכדומה. ולאמתו של דבר היה זה כעין ממשלה בתוך ממשלה, כפי שקרא לזה לילינבלום, או דיקטטורה של אח"ה כפי שקרא לזה הראש אברהם גרינברג, מפני שגם בין חברי הוועד הזקנים היו אחדים שנטו לשיטתו של אח"ה כמו למשל ר"ש ברב"ש שהיה מב"מ, גם ר' הלל לזין וד"ר הימלפרב היו נוהגים במקצת אחרי אח"ה באופן שעל פי רוב קבל הוועד תדיר את הצעותינו.

לילינבלום התנגד מתחילה באסיפה הכללית, קודם שנבחר הוועד הזה בכל כחו, לעצם יסודו של הוועד המכין, מפני שהוא בחושו הבריא והמעשי ראה בזאת חרזירה תחת פעולות הוועד ושיטתו המעשית שנלחם עליה וחזה מראש שהוועד המכין הזה יטול בידו את כל הנהלת הוועד למעשה, אעפ"י שלהלכה חיינו רק חכמים את הדברים. אבל כלל הוא: על פי רוב מחליטים כפי שמציעים, כנהוג בכך ועד.

הויכוח הזה התלקח באסיפה הכללית של „חובבי ציון“ שקדמה לבחירות וכמעט שהגיע הדבר לידי פילוג גמור. זכורני שזאב גלוסקין שהיה מחסידיו המושבעים של אחד העם קם ואמר ללילינבלום בפני כל עם ועדה, שמכיון שהוא פקיד העובד בשכר — ועל כן אין לו זכות דעה כלל. הדבר היה באמת משונה שלילינבלום, שהיה אחד ממיסדי הועד ורוח החיה באופני עבודתו, לא היתה לו דעה מכרעת לא באסיפות הכלליות וגם לא בישיבות הועד הפועל של „חובבי ציון“ אלא דעה מיעצת, מפני שהיה מזכיר בשכר. גם לזלמן אפשטיין לא היתה דעה מכרעת מטעם זה, שאף הוא היה המזכיר השני בשכר, אבל לילינבלום קיבל את היסורים באהבה וכדבר המובן ממילא, שמכיון שהוא פקיד, בדין הוא שלא תהא לו דעה. זה היה מן המוסכמים בין חו"צ אז, להבדיל מן זמננו...

מיד באסיפות הראשונות של „הועד“ התלקחה מלחמה גדולה מבפנים נגד ועד הבקורת החדש. כי לילינבלום, עם אברהם גרינברג כיושב ראש, ניסו להעביר את המלחמה הזאת לישיבות הועד המצומצם ועשו כל מיני תחבולות השתדלויות לבטל למפרע את כל עבודתנו ואת כל הצעותינו. אני אעפ"י שלא הייתי באופן רשמי מחברי ב"מ, כי כרב הייתי פסול מלבוא בקהלם, אבל ברכי נטייתי אחרי שיטתו של אח"ה ונעשיתי שלא במתכוון למתנגדו של לילינבלום. והדבר הזה היה מעציב מאד, מפני שהיה נראה בעיני כמחלוקת שלא לשם שמים. ובכן מתחילת הכנסי לועד נלחצתי בין החומות ובין פילוגי דעות פנימיות והתנגדות שהתלקחה בין אנשי המעשה מסיעת לילינבלום מצד אחד ובין בעלי „המרכז הרוחני“ מסיעת אח"ה מצד שני, שאת שניהם כבדתי בלבי והבטתי עליהם בעל רבותי ב„חבת ציון“.

ראש הועד אברהם גרינברג היה אדם גם, מעין טיפוס של „אגרייטניק“, עשיר גדול שמשום מה זכה להיות יושב הראש של הועד החשוב הזה שכל חבריו היו אנשי רוח, והוא עצמו היה סוחר פשוט שנתעלה לגדולה ולא היה בו, לא תורה ולא חכמה, אלא ששחקה לו השעה באספת דרוזגניק הידועה לאחר מותו של פינסקר ובחרו בו לנשיא כתרים בפני השפעת אח"ה והחפשים בדת, מפני שהיה איש חסיד, מן האדוקים, ובכלל מה שקוראים „יהודי יפה“, בעל בעמיו ועל פני כל העם יכבד, ערום בדעת ופיקח ובטל בלבו את הסופרים „די שריי בערלאך“, והביט מגבוה על כל „המלמדים“ המסתובבים בועד של אנשי מעשה שלו. היה בו קצת אצילות בחזות פניו ובמהלכו עם הברירות והיה מה שקוראים „מגוהץ“, מעורב עם הבריות, בעל נמוס אריסטוקרטי של רמי מעלה : הוא היה גם מקובל בין השדרות הגבוהות באודיסה בין הגויים והיה לו שיח וסיג עם שרי הממשלה, ובכלל היה טיפוס של גביר עסקן במדרגה גבוהה. אברהם גרינברג היה המועמד של לילינבלום כראש „הועד“ לאחר מותו של פינסקר ועינו לא הטעתו, מפני שאיש מעשה כגרינברג לא היה יכול להבין וגם לא רצה להבין את הציונות הרוחנית מטיפוסו של מרכז רוחני של אח"ה, והיה מתנגד גמור בפומבי לכל הקבוצה שלנו ורצה לסתור את כל מעשינו על ידי אינטריגות

פעוטות. אָמנם באופן רשמי היה מוכרח לקבל ארץ הפרוטוקולים של הוועד המציע. מפני שזו היתה החלטת האסיפה הכללית של חו"צ ששימשה כעין פרלמנט של הוועד הפועל. אבל למעשה השתדל לבטל את כל מעשינו ול"א הוציא לפועל את הצעותינו ואת דעותינו וכמעט אפשר לומר שהיה בזאת "סאבוטז'". דבר זה הרגין אותנו מאד, וכמעט בכל אסיפה ואסיפה היתה מלחמה גלויה על ההחלטות וההצעות שלנו. לילינבלום היה ראש המתנגדים להצעותינו ועשה כל מיני טעדי כדי לחתור חתירה תחת כל עצם ועד המכין. סוף דבר היה "שהועד" הזה היה מוכרח להתפטר, אבל המלחמה לא פסקה מבפנים. הוועד המכין נתבטל, אבל אנחנו לא נתפטרנו והמשכנו להלחם את מלחמתנו על כל שארה ושאלה. עד שכמעט התחלק ועד חו"צ לשנים. לאחר זמן נסע אח"ה לא"י לשם הביקור הידוע ולאחר כך הציע את הדין וחשבון שלו לפני חברי הוועד שהיה מלא יאוש כידוע מתוך כתביו. אח"ה לא היה מוכן בשובו למסור דו"ח בכתב אלא מסר ארץ הדו"ח בעל פה בישיבותינו. לילינבלום כמזכיר היה צריך לכתוב את הפרוטוקולים כל מלה ומלה. בדרך כלל היה לילינבלום מזכיר משובח והיה מוסר את המשא ומתן כמעט כסטנוגרף מומחה. לא קנאתי בחלקו של "ל"ב באותה שעה שבהיותו מתנגד לכל מלה ומלה של אח"ה. היה אעפ"כ מחויב למסור בדיוק נמרץ כל דיבור ודיבור שלו שדקר בבשרו כמחט בבשר החי.

על ידי הישיבות הללו נתגלעו חיכוחים חריפים בינינו. אני, בהיותי כולי על צדו של אח"ה ו"המרכז הרוחני", לא הייתי יכול לסבול את דעותיו של לילינבלום ובמידה ידועה גם את אופן מלחמתו עם אח"ה, וביחוד שנאתי וכמעט בזיתי בלבי ארץ אברהם גרינברג הגס, שפסע על ראשו של אחד העם וחבורתו. ולא יכולתי להבין כיצד ת"ח כלילינבלום עומד על צדו של האיש הזה, ועל ידי החיכוחים הללו התרחקתי מלילינבלום ולא הייתי מתראה עמו אלא לפרקים בישיבות הוועד ואף הוא הביט עלי כעל מתנגד. אעפ"י שיחוסינו בדרך כלל היו ידידותיים.

לילינבלום לא ידע פשרות בחיים ובדעות. כאיש קיצוני ועקשן לדבר אחד חלק את עולמו לשנים: הלנו אתה או לצרינו? אעפ"י שלא יצא מגדר הנימוס ביחסו לאח"ה וביבדהו מאד כי סוף סוף היתה זו מלחמה לשם שמים.

לילינבלום היה שייך לסוג האנשים שאינם מבינים ואינם מסוגלים להבין דעות מרנגדיהם, אנשים הרואים לפנייהם נקודה אחת ומסתכלים דרך שופרת צרה וידועה. הוא פשוט לא הבין את שפתו של אחד העם. כשישבנו יחד באספות "הועד" של חובבי ציון, מיד כשאחד העם הרים את ידו לבקש את רשות הדבור, היה מרים אף הוא את ידו. פעם אחת שאלתיו — למה הוא מרים ידו קודם ששמע את דבריו של אחד העם. על זה ענני — אני יודע כבר שעלי להגיד את ההיפך. וכשהיה אח"ה גומר את הצעתו, שחזר עליה כמה וכמה פעמים. בדבר ההכרח של יסוד בתי ספר בארץ ישראל כאבן הפינה ל"מרכז הרוחני" וכדומה, היה לילינבלום מקיף אותו בנוסח זה בערך: כפי

הנראה מדברי אשר בן ישעיהו (אחד העם) יכול משהו לטעות ולהבין כאלו לדעתו ייסוד בתיספור חשוב מייסוד מושבה, או מקנית פרה לאכר. כיצד עלי להבין את דבריו? ועל זה היה אחד העם משיבו, כלום בפעם הראשונה אתה שומע זאת מפי? וכלום אתה צריך ללמוד דבר זה מדין גזרה שווה מדברי? הלא אני חוזר על זה מפורש בכל יום, ודאי וודאי, שלדעתי ייסוד בתיספור חשוב יותר מקנית פרה לאכר. ועל זה היה לילינבלום שוב משיב בתמהון: „איני מבין, כיצד אתה יכול להגיד דבר כזה?”

לאחר שיצא אפשטין ועל פי השתדלותי נכנס במקומו ידידי דרואנוב ע"ה נעשה הוא מחסידיו של לילינבלום, והיירי מתפלא על זה כיצד אדם גלהב ובעל רגש כדרואנוב יעמוד על צדו של לילינבלום הקר והיבש, אבל למרות זה היה דרואנוב גם מן החבורה שר „אח"ה וממעריציו הגדולים ביותר. אני מודה שמעולם לא הלהיב אותי לילינבלום לא כאיש רוח גדול ולא כמנהיג, מה שהיה חסר ללילינבלום זוהי הפסיכולוגיה וההבנה של הצד שכנגד. ומעולם לא העלה על דעתי שאפשר שאחרים לא יבינו אותו ושתהיה להם דעה אחרת משלו. כשנלחם עם הרבנים לתיקונים בדת, לא הביא בחשבון כלל מה יענו על זאת הרבנים ומהי נקודת השקפתם הם. הוא האמין בתומתו שכל מה שהשיג הוא בשכלו ובהגיונו מחויב כל אדם להבין ולהשיג. וכשהתחיל להתמסר ל„חברת ציון" גם כן לא הבין כמה קשה ומסובך ומלא-חתחתים הוא הדרך החדש שבא להורות דעמו, שמשעה שהרעיון נעשה כ"כ בהיר לו וכל כך מובן ומחויב המציאות, כבר היה בטוח שהדברים האמתיים וההגיוניים שלו יחדרו ללבבות הקהל לחולל תנועה עממית גדולה.

רציתי לסיים את זכרונותי על לילינבלום בנוגע ליחס שלו לתנועה הציונית מיסודו של „הרצל". אחרי שהופיע הרצל היו רבים „מחובבי ציון" כידוע ממתנגדי הציונות ההרצלאית ואחד העם יצא כנגדו בחריפות עזה. רבים ממנו חכו שגם לילינבלום יהיה בין המתנגדים. שהרי חבת ציון „הפעוטית" היתה צריכה להיות הקרבן הראשון על מזבח הציוניות הגדולה המצלצלת והמעופה בשמי שמים. אבל להפתעת כולנו לילינבלום לא קם ולא זע ולא עוד שלא ראה סתירה ביניהן אלא אדרבה נשאר נאמן לשתייהן. הוא האמין שעבודת „חבת ציון" תשמש כעין שלב לעלות עליו למדרגה העליונה על הציוניות המדינית. ועינו המעשית לא הטעתו. נראה שהמדינה העברית עתה במחשבתו מיד עם „חבת ציון" המעשית שלו. אלא כאיש מעשה חשב שצריכים ללכת צעד אחר צעד. אבל סוף מעשה במחשבה תחילה אצלו. וכשהרצל בא וקירב את הקץ קיים אחוז בזה וגם אל תנת ידך.

זלמן אפשטין, חברו לדעה ולמעשה, בספרו על לילינבלום מצייר אותו כאיש שהיה חסר לו הכח להתמסר לרעיון וגם להגשימו. יפה הוא אומר שמנהיג הדור צריך להיות או בעל כחות גדולים שיספיקו לו להגשים את מטרותיו או בעל דמיון כביר החי בעולמו, ובעצם אינו מבחין בגושים המציאותיים שישנם בהשגה

מטרתו. לילינבלום נעדרו הכחות הריאליים של איש ציבורי הדרושים לעבודה ענקית זו וגם מעוף הדמיון של בעלי הזיה"א. אמנם הוא היה חברו שלא זו מתוך ידו במשך עשרות שנים ובודאי תיכן את כחו. אבל חושבני שבמדה זו טעה בו בלילינבלום. כל הסוקר את לילינבלום מתחילתו ועד סופו, מראשית מלחמוֹרָיו עם החיים ונגד החיים בביתו, במשפחתו, בעיירתו, וברבנים גדולי התורה והמסורת, בכח איתן של תקיפי הקהל, במתנגדי חובבי ציון וציוניות. בזרמים שונים בפנים הציוניות ועוד ועוד יראה בו כח איתני עצום שמעטים כמוהו בדורי דורות וגם בעל דמיון כביר, שחוט השערה נדמה לו כהר, כי מה היתה „חבת ציון“ בראשית חזונו אם לא חוט השערה? וכשמת היה יכול לומר כצדיקים: איך יכולתי לכבוש הר גדול כזה?

כשהספדתי את לילינבלום כרב העדה אֶמְרָרָנִי עליו את הפסוק הזה: „אבי אבי רכב ישראל ופרשיו“, והסברתי על פי המשל: הרכב הוא מצב הקיים, החומר המציאותי, והפרש הוא המעביר את החומר. דגמשל הוא שיש אנשי רוח יוצרים, ההוגים את הדעות והאמונות אבל אינם בונים, חסרה להם המעשיות ואין בכחם להעביר את דעותיהם לעם ולבצען. ויש אנשי מעשה שמשתמשים בדעות וברעיונות שהגו אחרים, אבל הם בבחינת פרשים המעבירים את הרעיונות כדי להגשימם בחיים. מעטים מאוד בין גדולי הרוח שזכו לשני הכתרים הללו ביחד. לילינבלום היה אחד מהם שהרה והגה את רעיון התחיה הלאומית, והיה גם איש המעשה להוציאו לפועל, בבחינת רכב ישראל ופרשיו.

(3) משה ליב לילינבלום, מאת זלמן אפשטיין, ע' 116.

טובים היו לי הימים האחרונים מן הימים הראשונים, בדעתי דעת נפש, כי עמלתי לא היתה לריק ועבודתי היתה בעד רעיון מרום ונשגב, אשר גם פעולה דלה וקלה הנוגעת אך בקצהו רמה ונשאה מאד.

מ. ל. לילינבלום

כל אחד ואחד מאתנו יעשה באמונה את המוטל עליו, ולא נוסף עוד לשאול על כל מעשה קטן או גדול, אם יש בו מן המדיניות ומזיו שכירתה.

יוסף חיים ברנר